

SIGURJÓN PÁLL ÍSAKSSON

ÞÝÐINGAR GÍSLA BRYNJÚLFSSONAR ÚR FORNENSKU

1. Forspjall

ÁRIÐ 1853 kom út í Kaupmannahöfn óvenjulegt rit: „Tvö fornensk kvæði, með þýðingum“, boðsrit að skólahátíð Kaupmannahafnarháskóla þetta ár.¹ Í ritinu eru birtar á frummálinu tvær fornenskar predikanir eða hómilfúr: *Frá Abgarus konungi* og *Á þriðja sunnudag í föstu*. Einnig forspjall útgefandans, George Stephens, þýðingar á hómilfunum (eftir George Stephens á ensku, C. J. Brandt á dönsku og Gísla Brynjúlfssonar á íslensku), og samanburðarefni úr fornum norsk-íslenskum, sænskum, miðháþýskum, lágsaxneskum og niðurlenskum ritum.

Þó að í boðsritinu sé talað um fornensk kvæði, þá er frekar um að ræða fornenskar predikanir eða hómilfúr í stuðluðum lausamálsstíl. Í forspjalli segir útgefandinn, George Stephens, að til þess að „gefa útgáfunni enn meira gildi, og til að auðvelda mönnum að bera saman hinar norrænu mállýskur á fyrri tímum,“ hafi hann notfært sér þýðingu á ‘forn-norsku’, sem Íslendingurinn og skáldið Gísli Brynjúlfsson hafði boðið honum (Stephens 1853:3, þýðing mín). Þessi þróttmikla þýðing Gísla Brynjúlfssonar er nú nær alveg fallin í gleymsku, enda boðsritið orðið fágætt. Því þótti full ástæða til að koma þessu efni á framfæri. Það gefur innsýn í hinn fornenska menningarheim, sem var nátengdur norrænni menningu að fornu. Einnig eru þýðingarnar merkilegt framtak Íslendings um miðja nítjándu öld og hljóta að teljast fengur fyrir íslenskar trúarlegar bókmenntir.

Í *Griplu* XVII var prentuð þýðing Gísla á fyrri hómilfunni, *Frá Abgarus konungi*, ásamt inngangsorðum sem hann lét fylgja þýðingu sinni. Í þessu hefti *Gripla* er þýðing hans á seinni hómilfunni, *Á þriðja sunnudag í föstu*, og

¹ Tvende old-engelske digte med oversættelser, ved G(eorge) Stephens. *Indbydelsesskrift til Kjöbenhavns Universitets fest, i anledning af Hans Majestæt Kongens fødselsdag, den 6. oktober 1853.*

fylgir fornenski textinn þeim báðum. Hér á eftir fer nánari kynning á efninu og þeim sem við sögu koma.

2. George Stephens

George Stephens (1813-1895) var Englendingur, fæddur í Liverpool. Faðir hans var John Stephens, meþódistaprestur af spænskum ættum sem átti fjölda barna; var George ellefta barnið. George lærði tungumál og fornfræði, m.a. í University College í London. Hann giftist árið 1833 Mary Bennet; þau fluttust til Svíþjóðar árið eftir og bjuggu í Stokkhólmi 1834-1851. Þar átti George Stephens sín hamingjuríkustu ár og hafði mikil áhrif á sænskt menningarlíf. Hann er talinn aðalstofnandi Sænska fornritafélagsins, 1843, og gaf út nokkur rit á vegum þess. Hann var frumkvöðull í þjóðfræði, safnaði þjóðsögum og kvæðum í Smálöndum og víðar, og gaf út, ásamt Gunnar Olof Hyltén-Cavallius, fyrsta þjóðsagnasafn Svía (*Svenska folksagor och äfventyr*, 1844-1849)². Þessi sænski vinur hans lýsti honum svo: „Hann var nettvaxinn, fríður maður með axlasítt blásvart hár, dreymandi dökk augu og fingerða bjarta andlitsdrætti. Að eðlisfari var hann hreinræktaður hugsjónamaður, hugmyndaríkur í framkomu og hugsun, snjall og fjölfróður, og mikill áhugamaður um ljóðlist, miðaldabókmenntir og lýðræðislega stjórnarhætti.“ (Collijn 1944:10)³

George Stephens var eldhugi og áróðursmaður, sem hafði lag á að hrífa aðra með sér. Þann 17. júlí 1845 hélt hann fyrirlestur í Konunglega norræna fornfræðafélaginu í Kaupmannahöfn um söfnun íslenskra þjóðsagna og þjóðfræða (Stephens 1845:191-192).⁴ Félagið sendi árið eftir (1846) út *Boðsbréf til Íslendinga um fornrita-skýrslur og fornsögur*, og tók Jón Sigurðsson að sér umsjón með verkefninu. Margir brugðust vel við þessum tilmælum, og er víst að frumkvæði Stephens átti talsverðan þátt í að hrinda af stokkunum slíkri söfnun meðal Íslendinga. Þeir Jón Árnason og Magnús Grímsson hófu reyndar slíka iðju um svipað leyti, líklega án þess að vita af þeim hræringum sem

² Árið 2005 fannst í bæjarbókasafninu í Växjö mikið af þjóðfræðiefni úr fórum þeirra félaga, og eru rannsóknir á því að hefjast á vegum háskólans þar.

³ Isak Collijn skrifar um George Stephens af mikilli virðingu, sem stingur nokkuð í stúf við skrif nokkurra danskra og enskra fræðimanna.

⁴ Tillaga George Stephens: „Forslag til Islændernes uddgivne folkesagns og sanges optegnelse og bevaring“, sem dagsett er 9. júlí 1845, var einróma samþykkt á fundi Fornfræðafélagsins. Henni var svo fylgt eftir með tveimur úrskurðum konungs 27. ágúst 1845 og 7. febrúar 1846. Samanber fylgirit: „Program for det historisk-archæologiske archiv“ og ofangreint „Boðsbréf til Íslendinga“.

áttu sér stað hjá Fornfræðafélaginu í Kaupmannahöfn (Jón Samsonarson 1991: 48-49).

Árið 1851 fluttist George Stephens til Kaupmannahafnar og bjó þar til dauðadags. Þar var hann fyrst settur lektor í ensku og fornensku (tók við af Þorleifi Repp, skipaður 1854; prófessor að nafnbót 1855), uns hann lét af störfum 1893. Á þeim árum fékkst hann einkum við rúnarannsóknir og birtist meginverk hans, *The Old-Northern runic monuments of Scandinavia and England*, í þremur bindum 1866-1884.⁵ Þó að mikill fengur þætti að myndefninu, fékk verkið frekar harða dóma, vegna þess að Stephens lét stundum hugarflug-ið leiða sig í gönur við túlkun á því efni sem hann fékkst við. Í sögu Kaupmannahafnarháskóla segir að ritverk George Stephens séu gríðarlega mörg og misjöfn að gæðum. Fræðileg verk hans hlutu flest þau örlög að falla í gleymsku; þau féllu í skuggann af verkum arftaka hans, sem höfðu lært agaðri vinnubrögð (Jensen 1979:270-274). Hann hlaut þó margvíslega viðurkenningu í lifanda lífi, bæði á Norðurlöndum, Englandi, Skotlandi og Írlandi. Stephens hafði rómantíska sýn á hin fornu tengsl milli Englands og Norðurlanda, og er útgáfan á fornensku predikununum sem hér eru til umfjöllunar dæmi um það. Ástæðulaust er þó að láta það villa sér sýn um það sem gott er um þá útgáfu.

George Stephens hafði ríka söfnunarnáttúru og dró saman margvíslegt efni um þær fræðigreinar sem hann fékkst við. Söfn hans voru um skeið varðveitt á Huseby herragarðinum í Smálöndum, sem Joseph sonur hans keypti 1867.⁶ Merkast var bókasafnið, en í því voru um 20.000 bækur. Það var á sinni tíð eitt stærsta einkabókasafn í Svíþjóð.⁷ Þar var mikið af fágætum bókum, m.a. 46 vögguprent og um 80 handrit (sum íslensk).⁸ Einnig mörg þúsund bréf og

⁵ Útdráttur í einu bindi kom út 1884. Sven Söderberg gaf út fjórða bindið 1901.

⁶ George og Mary Stephens eignuðust þrjú börn, Ingeborg Stephens (fæðingar- og dánarár vantar), Joseph (Samuel Frithiof) Stephens (1841-1934) og (Mary Ann) Blanche Stephens (1842/3-1935). Joseph var verkfræðingur og auðgaðist á járnbrautarframkvæmdum á Indlandi. Upplýsingar um systurnar eru frá Meg Johnson, Huseby bruk.

⁷ Seemann (1927:142) segir að meðal þess fágætasta í safni Stephens hafi verið nokkrar íslenskar bækur frá 16. öld. Hann áleit að í safninu væru um 15.000 bindi.

⁸ Í Konunglega bókasafninu í Stokkhólmi eru 12 íslensk handrit úr Huseby-safninu (Huseby 30-39, 61 og 64). Sjá óprentaða handritaskrá Jóns Samsonarsonar í Stofnun Árna Magnússonar. Í Landsbókasafni eru a.m.k. 22 handrit úr eigu George Stephens: Lbs 978, 979, 980, 981, 1272, 1278, 1946, 3067, 3811 4to, Lbs 794, 795, 796, 797, 970 og 2947 8vo. ÍB 87 fol, ÍB 433, 434, 435, 436, 459 4to og ÍB 472 8vo. Stephens keypti a.m.k. 8 af þessum handritum á uppboði eftir Finn Magnússon 1857, og einnig 6 af Huseby-handritunum. ÍB-handritin fékk Bókmenntafélagið á meðan GS var enn á lífi, eflaust að gjöf frá honum. Um Lbs.-handritin er þetta að segja: Landsbókasafn keypti átta þeirra árið 1903 hjá Herman H. J. Lynge og Søn, fombókasala í Kaupmannahöfn (978-981 og 794-797; af þeim eru fjögur árituð af GS, og tvö

skjöl frá ýmsum tímum. Meðal handritanna voru a.m.k. tvö skinnblöð, sem Háskólabókasafnið í Björgvin klófesti haustið 1981 hjá fornboðasala í Osló. Annað blaðið, sem er í tveimur hlutum, UBB Ms 1836.1a og 1b, er úr landslögum Magnúsar lagabætis, skrifað á fyrri hluta 14. aldar. Það hefur með einhverjum hætti borist til Stephens úr Ríkisskjalasafninu norska, þar sem eru fleiri brot úr sama handriti (Holm-Olsen 1983:129-141). Hitt blaðið, UBB Ms 1836.2, er frá seinni hluta 16. aldar, úr þýðingu Gissurar Einarssonar á Jesú Sífraks bók (Holm-Olsen 1991:166-171).

Skv. erfðaskrá átti Konunglega bókasafnið í Stokkhólmi að fá allt bókasafnið, en eina eftirlifandi erfingjanum tókst að fella hana úr gildi um 1980. Konunglega bókasafnið fékk þó flest handritin og um 2.000 fágætær bækur, sem höfðu þegar verið afhentar, en meginhlutinn komst í hendur erfingjans og var seldur á uppboði hjá Sotheby's í London 2. maí og 31. júlí 1990.⁹ Bréfa- og skjalasafn Stephens var um 1980 afhent háskólabókasafninu í Växjö (Huseby-skjalasafnið).¹⁰ Á Huseby herragarðinum er enn talsvert af listaverkum og forngripum úr eigu George Stephens, sem eiga þátt í að þar er nú áhugaverður áfangastaður ferðamanna.¹¹

í viðbót bera þess merki að hafa verið í eigu hans). Þrjú handrit komu úr safni Jóns Þorkelssonar þjóðskjalavarðar árið 1904 (1272, 1278 og 970), eitt frá William A. Cragie árið 1923 (Lbs 1946), og þrjú úr Háskólabókasafni á árunum 1950-1957 (3067, 3811 og 2947; tvö þau síðari eru úr bókum Einars Benediktssonar skálds í Herðisarvík). Í einu af handritum Jóns Þorkelssonar (1278) kemur fram að hann eignaðist það 24. mars 1896, þ.e. viku eftir að ekkjan, Mary Stephens, dó. Þá var Jón búsettur í Kaupmannahöfn. Af þessum gögnum má leiða líkur að því að talsverður hluti af bókasafni GS hafi farið á almennan markað á árunum 1896-1903, í tengslum við skipti á dánarbúi hans; þ.e. hluti þess safns sem hann hafði hjá sér í Kaupmannahöfn. Ekki er fráleitt að gíska á að þetta hafi verið u.þ.b. þriðjungur heildarsafnsins. Meðal handritanna er t.d. 'Stutt ágríp úr réttitabók Íslendinga' í eiginhandarriti Eggerts Ólafssonar (Lbs 970 8vo).

⁹ Larsson (1993:54-56) og Wawn (2000:215). Rulon-Miller, bóksali í Minnesota, keypti 500-600 bækur á uppboðunum hjá Sotheby's og bauð þær til sölu 1991 (Catalogue 99). Karen Thomson bóksali í Oxford keypti einnig mikið á uppboðunum. Tölvupóstur frá Rob Rulon-Miller 10. apríl 2007 og frá Karen Thomson 27. ágúst 2007.

¹⁰ Í Huseby-skjalasafninu eru m.a. tvær öskjur með bréfum til George Stephens og aðrar tvær með bréfum hans til sonarins, Joseph Stephens. Í safninu er m.a. að finna þakkarbréf til George Stephens á áttæðisafmælinu, 1893, sem dr. Jón Stefánsson sendi í nafni íslenskra nemenda hans og nokkurra danskra, þar sem sérstaklega er getið um þátt hans í að koma af stað söfnun á þjóðfræðiefni meðal Íslendinga. Upplýsingar frá Per Johansson, Växjö Universitetsbibliotek.

¹¹ Þar eru nokkrir íslenskir forngripir, svo sem útskorið trafakefli, drykkjarhorn og útskorið dyratré frá 18. öld. Upplýsingar frá Meg Johnson, Huseby Bruk.

Andrew Wawn (2000:215-244) hefur ritað fróðlegan kafla um George Stephens, og segir þar að sérstæðar skoðanir og skapferli, sem minnti á þrumuguðinn Þór, hafi átt þátt í að hann fékk aldrei stöðu í heimalandi sínu. Wawn segir, að þó að líta megi svo á að ævistarf Stephens hafi að nokkru leyti verið unnið fyrir gýg, þá hafi hann auk rúnarannsókna unnið brautryðjandaverk í þjóðfræði og útgáfu á [fornsænskum], fornenskum og miðenskum ritum.¹² Stephens þýddi og gaf út *Friðþjófs sögu* á ensku (1839), þ.e. ljóðaflokk Tegnér's með skýringum. Til þess að útgáfan yrði fyllri lét hann *Friðþjófs sögu hins frækna* fylgja með, og var það eina umtalsverða útgáfa hans á forníslensku riti. Þetta var fyrsta íslenska fornsagan sem birtist í heild í enskri þýðingu og hæfði eftirminnilega í mark á tímum rómantísku stefnunnar (Wawn 2000:119, sbr. Wawn 1994b).¹³

George Stephens hafði brennandi áhuga á menningartengslum Norðurlandanna og Englands, einkum fyrir 1066. Hann taldi hina ensku arfleifð standa miklu nær norrænni menningu en þýskri, og því bæri að treysta sem mest bræðraböndin milli Norðurlandanna og Englands. Í inngangsorðum sínum að boðsritinu 1853 nær hann sér skemmtilega á flug í samnorrænni þjóðernisrómantík og lýkur máli sínu á síðustu orðum Jóhannesar skírara til lærisveina sinna, á fornsænsku: „MINE SYNI, ÆLSKIN HVAR ANNAN!“¹⁴

3. Gísli Brynjúlfsson

Gísli (Gíslason) Brynjúlfsson (1827-1888) fæddist á Ketilsstöðum á Völlum 3. september 1827. Foreldrar hans voru þau dr. Gísli Brynjúlfsson prestur á Hólmum í Reyðarfirði og kona hans Guðrún Stefánsdóttir, Þórarinssonar amtmanns á Möðruvöllum. Voru þau Guðrún og Bjarni Thorarensen skáld bræðrabörn. Faðir Gísla drukknaði áður en sonurinn fæddist, og ólst hann upp hjá móður sinni m.a. í Enni á Höfðaströnd og í Reykjavík. Hann varð stúdent frá Bessastaðaskóla 1845 og hóf nám í Hafnarháskóla sama ár. Lagði hann þar

¹² Meðal þekktustu verka George Stephens er frumútgáfa á broti úr fornenska kvæðinu Waldere, sem fannst á tveimur skinnblöðum í Konungsbókhöfðu í Kaupmannahöfn (Stephens 1860).

¹³ Wawn (2000:211) segir að þeir William Morris og George Stephens hafi verið einhverjir stórbrotnustu persónuleikar sem fengust við norræna menningu á Viktoríutímanum. Þó að æviferill George Stephens gæti verið efni í bók sem gæfi skemmtilega sýn á 19. öldina, þá er efnið er svo viðamiklegt að fáir ráða við að gera því skil (Wawn 2000:218).

¹⁴ Stephens (1853:6). Sjá S. Jóhannis evangelistens saga. Stephens (1847-1858:158).

fyrst stund á lögfræði, en hætti við, enda beindist hugur hans meira að málfræði og bókmenntum. Hann var styrkþegi Árnasafns 1848-1874 og síðan kennari (dósent) í sögu Íslands og bókmenntum við Hafnarháskóla til dauðadags, 29. maí 1888. Hann var þingmaður Skagfirðinga 1859-1863, og varð nokkuð umdeildur fyrir stjórn málaafskipti sín þá og síðar. Gísli giftist árið 1855 Marie Gerdtzen, danskri að ætt, og lifði hún mann sinn. Þau voru barnlaus.

Þó að Gísli hafi fengið misjafnt orð hjá sumum löndum sínum (sjá t.d. Benedikt Gröndal 1965:105), ber öðrum saman um að hann væri frábær atgervismaður. „Gáfur hans voru mjög fjölhæfar og fjörugar, lundin ör og mjúk, til góðs lagin og frelsisgjörn, fróðleikurinn afar víðtækur og sumstaðar djúpt grundvallaður, minnið trútt lengi vel, og á flestum hlutum var skilningur hans ljós, og ímyndunaraflið var mikið. En ekki voru Gísla lagin ritstörf til þrautar að því hófi sem hæfileikar voru til. Hann bjó yfir mörgu og vildi gera margt . . . og byrjaði jafnvel á mörgu, sem annaðhvort varð lítið úr eða þá aldrei var lokið við, svo að lærdómi hans sér minni stað en mátt hefði.“ (Jón Þorkelsson 1896:73-75)

Gísli var nafntogað ljóðskáld, og kom ljóðasafn hans út að honum látnum árið 1891. Fleira er varðveitt af kvæðum hans en þar er prentað, og eru kvæðahandrit hans í Konungsbókhöfðu í Kaupmannahöfn (NKS 3320 I 4to). Sveinn Yngvi Egilsson hefur nýlega gefið út úrval úr verkum Gísla og ritað um hann þar (Gísli Brynjúlfsson 2003).

George Stephens hefur kynnst Gísla Brynjúlfssyni fljótlega eftir að hann kom til Kaupmannahafnar 1851. Hafa sameiginleg áhugamál leitt þá saman, m.a. hin fornu menningartengsl Norðurlandanna við England og Normandí, en einnig og ekki síður áhugi á þjóðfræði, ljóðlist og stjórn málum. Eru þýðingarnar sem hér eru birtar helsti sýnilegi ávöxturinn af samstarfi þeirra. Þó má geta þess að Gísli þýddi síðar á dönsku grein eftir George Stephens, ‘Engelsk eller Angel-Saxisk’, sem kom út 1854.¹⁵

Árið 1864 sótti Gísli um prófessorsstöðu í norrænum fræðum í Lundi, sem var e.t.v. bjartsýni fyrir próflausan mann. George Stephens gaf honum þá meðmæli, þar sem hann fer fögrum orðum um víðtæka þekkingu Gísla; segir hann

¹⁵ Þýðingin birtist í *Antikvarisk tidskrift* 1852-1854, bls. 90-108, og er nánar tiltekið kafli í grein Gísla: ‘Oldengelsk og oldnordisk’ (Gísli Brynjúlfsson 1854). George Stephens var meinilla við flest það sem þýskt var og því var eitur í beinum hans að Englendingar hinir fornu væru kallaðir Engil-Saxar. Þó að Gísli væri hrifinn af greininni, taldi hann GS á mörgum stöðum ganga þar allt of langt.

að Gísli hafi mörg sín bestu verk enn í smíðum, sem nálgist það hægum skrefum að verða lokið (NKS 2031 fol). Gísli hlaut ekki stöðuna.

4. Gísli Brynjúlfsson og fornensk fræði

Í inngangsorðum sínum að Abgarus-þýðingunni, minnst Gísli á Bjólfskviðu og helgikvæðið fornenska um Andrés postula.¹⁶ Segir hann að stíll þeirra standi svo nærri eddukvæðunum, að engir umtalsverðir erfiðleikar yrðu við að þýða þau á íslensku (*Gripla* XVII:171). Til þess að kanna hvort Gísli hefði sýnt þetta í verki og gert tilraun til að snara Bjólfskviðu eða öðrum fornenskum kvæðum á íslensku, hafði ég samband við Konunglega bókasafnið í Kaupmannahöfn. Fengust þar upplýsingar um að þar væri mikið af gögnum úr fór-um Gísla Brynjúlfssonar.¹⁷ Í febrúar 1985 kannaði ég þessi gögn, og fann þá handritin að þeim þýðingum sem hér eru prentaðar (í NKS 3320 I 4to). Því miður fundust ekki fleiri þýðingar úr fornensku, nema upphaf kvæðis um orustuna við Brunanburh. Þar er greinilega um fyrsta uppkast að ræða, sem Gísli hefur aldrei endurskoðað og lagfært. Það hljóðar svo:

*[Carmen de proelio ad Brunanburh]
Kvæðið fornenska um orr(ustuna) við Bruna[n]borg*

Æðelstan cyning,
eorla dryhten,
beorna beah-gifa,
and his bróðor eac,
Eadmund æðeling,
ealdor-langne tír
geslógon æt sæcce
sweorda ecgum
ymbe Brunan-burh;
bord-weal clufan,
heowan heaðo-linde
hamora lafan

Unnu siklingar
aldrálgan tír,
þars við Bruna[n]borg
borðtyngl klufu,
hjuggu höðlindir
hamranautum,
Aðalsteinn öðlíngr
jarla drottinn
bragna bauggjafi,
þar var bróðir ok
yngva, Játmundr,
Játvarðs niðjar;

¹⁶ Andreas, sjá t.d. útgáfu Krapps (1969:3-51).

¹⁷ Handrit Gísla Brynjúlfssonar er a.m.k. að finna í eftirtöldum númerum: NKS 2031, 2032 og 2034 fol, 3262-3265, 3317-3321 og 3327 4to, og 759 8vo. Í 3262 4to er dagbók í Höfn 1848 (pr. í Rvík 1952). Bréfasafn er í 3263 4to og handrit kvæða hans í 3320 I 4to.

afaran Eadweardes:
 swa him geæðele wæs
 from cneo-mægum,
 ðæt hie æt campe oft
 wið laðra gehwæne
 land ealgodon,
 hord and hamas.¹⁸

þeim var ynglíngum
 ættgengt svo,
 at á vígvelli
 verja skyldu
 leiðum land ok bú
 ok ljósa bauga.

9. Nón(em)br(is) 1853, úti hjá Stephens

Nokkrar tilraunir hafa verið gerðar til að snara þessu kvæði á íslensku. Jón Espólin reið á vaðið á árabílinu 1810-1822 og þýddi kvæðið í heild með hliðsjón af latneskri þýðingu.¹⁹ Ofangreind þýðing Gísla Brynjúlfssonar (1853) á upphafi kvæðisins mun vera næstelst. Nokkru yngri er þýðing Benedikts Gröndals Sveinbjarnarsonar á köflum úr kvæðinu,²⁰ og fleiri hafa spreytt sig á þessu verkefni.²¹ *Bjólfskviða* birtist fyrst í íslenskri þýðingu 1983.²²

Handrit Gísla að fornensku hómilíunum eru í NKS 3320 I 4to. Þýðingarnar eru þar dagsettar, og má sjá að Gísli hefur þýtt ‘Frá Abgarus-konungi’ dagana 22. og 25. ágúst og 4. september 1853. Hómilíuna ‘Á þriðja sunnudag í föstu’ þýðir hann svo 4., 5. og 8. september 1853. Verða þetta að teljast allgóð afköst. Líklega hefur George Stephens staðið með svipuna yfir honum, enda boðsrítið komið á síðasta snúning. En einnig gæti Gísla hafa hlaupið kapp í kinn. Honum gafst þarna tækifæri til að sýna í verki að íslenskar kveðskaparhefðir væru enn lifandi, furðu lítt breyttar frá því sem var að fornu. Af inngangsorðum Gísla má sjá að honum var metnaðarmál að geta sýnt fram á þetta (*Gripla* XVII:178). Hinn 9. september 1853 hefur Gísli slakað á og

¹⁸ Gísli mun hafa þýtt eftir fornenska textanum í útgáfu Müllers (1835:49), og er textinn hér tekinn þaðan. Sjá einnig útgáfu Dobbies (1968:16-17).

¹⁹ Grein eftir Andrew Wawn um þessa þýðingu Espólíns er nýkomin út (Wawn 2006:473-490). Sjá einnig Wawn (1994a:829-843).

²⁰ Sverrir Tómasson (2003:179-186). Að sögn Sverris virðist BG fyrst hafa kynnst fornenskum kveðskap um 1865, þegar hann gerði registur við Langebek (Benedikt Gröndal 1965:216). Ekki er þó hægt að útiloka að þýðingin sé eitthvað eldri, en hún er örugglega yngri en 1848, því að hún er skrifuð á prentarkir skólaboðsríts frá því ári (Sverrir Tómasson, munnlegar upplýsingar 2007).

²¹ Sjá t.d., Magnús Magnússon (1981:176). Dagur Þorleifsson þýddi þar brot úr kvæðinu.

²² *Bjólfskviða (Beowulf)*. (1983). Halldóra B. Björnsson íslenskaði. Þó að mikill fengur sé að þeirri þýðingu, þá stenst hún ekki samanburð við hina hressilegu endursköpun Gísla Brynjúlfssonar á þeim fornensku hómilíum sem hér eru prentaðar.

litið með velþóknun yfir verk sitt. Bætir hann þá eftirfarandi vísu aftan við þýðinguna.

Kominn em ek einn frá önnum
enskan mann í ranni
dönsku, dísa sænskra
dáðvin sækja bráðan;
nú hefk loks, né þat leynumsk,
ljóðum enskrar þjóðar
þróttar orð of þáttað
þúng norrænnar túngu.

Af þessari vísu má ráða að Gísli hafi þýtt hómilíurnar ‘úti hjá Stephens’, sem hefur túlkað fyrir hann merkingu fornenska textans. Handritin að þýðingunum eru að mestu samhljóða prentaða textanum. Þó eru lítilsháttar frávik, sem sýna að Gísli hefur gert nokkrar lagfæringar í próförk. Er því aðeins hægt að hafa handritin til hliðsjónar en ekki að nota þau sem grundvöll útgáfu. Til að sýna vinnubrögð Gísla við endurskoðun þýðingar sinnar skal tekið dæmi úr upphafi hómilíunnar *Á þriðja sunnudag í föstu*:

Uppkast

Um mærdartíð þá
er hinn mildgeði lausnari
gekk með mönnum
í mannlíkan sannri,
var honum þá færðr
vitstola einn
maðr mjök þjáðr,
sá er misst um hafði
mál ok sjón
sannlega at fullu,
ok nú blindr ok daufdumbr
var djöfulóðr til þó.

Endurskoðun

Um mærdartíð þá
er með mönnum fór
lausnarinn mildi
í mannlíkan sannri,
færðu honum eitt sinn
forkunnar óðan
megir mállausan
mann ok blindan,
þann er trylltr var
tröllskap sönnum,
blindr, dumbr
ok djöfulóðr.

Í próförk hefur Gísli gert þá breytingu, að í stað ‘forkunnar óðan’ kemur ‘feiknum háðan’. Annars er aðeins lítil hluti þýðingarinnar, sem hefur gengið í gegnum svo róttæka endurskoðun, langir kaflar eru birtir óbreyttir frá fyrstu gerð. Gísli á ágæta spretti í þessum þýðingum, og má sem dæmi benda á sömu hómilíu, línur 215-222 og 482-503 í íslenska textanum.

Þessi þýðing gefur tilefni til að hugleiða stílgildi og virðuleika fornyrðislagsins. Það á einmitt mjög vel við í helgum textum, eins og þeim sem hér eru prentaðir. Englendingar hinir fornu gerðu sér vel grein fyrir þessu. Þeir þýddu mikið af biblíuefni á móðurmál sitt undir hætti sem er náskyldur fornyrðislagi, t.d. alla Davíðssálma. Mikill hluti sálmannna er í handriti í *Bibliothèque Nationale* í París, og er það venjulega kallað Parísarsaltarinn (Krapp (útg.) 1970). Ekki er kunnugt um að til hafi verið íslensk saltarapýðing að fornu, nema ef nefna skyldi saltaraglósar frá seinni hluta 16. aldar í hinum svonefnda Vínarsaltara, *Codex Vind.* 2713. Að vísu bendir texti sálmannna þar til eldri íslenskrar lausamálsþýðingar, líklega frá því eftir 1450. (Uecker 1980:lxv og c, Kirby 1986:81-82). Vel má ímynda sér hvílikur fjársjóður það væri ef saltarinn væri til í íslenskri 12. eða 13. aldar þýðingu undir fornyrðislagi eða ljóðahætti, en af einhverjum ástæðum virðast menn ekki hafa fundið hjá sér hvöt til að þýða hann. E.t.v. af því að sterk hefð var fyrir því að flytja Davíðssálmana á latínu.

Árið 1952 kom út dagbók Gísla Brynjúlfssonar í Höfn 1848, í útgáfu Eiríks Hreins Finnbogasonar (EHF). Í forspjalli bendir Eiríkur á, að oft sé Gísli skarpur í dómum: „Má minna á hugleiðingar hans um fornyrðislagið 25. janúar [1848], sem er áreiðanlega sígildur kafli. Segir Gísli þar sannleik, sem furðu mörgum er óljós enn í dag, þótt við skáldskap fáist.“ (EHF 1952:23). Eiríki virðist ekki hafa verið kunnugt um inngangsorð Gísla að Abgarus-þýðingunni, en þar fjallar hann nánar um fornyrðislagið og einkenni þess. Eru þær hugleiðingar fróðlegar til samanburðar við kaflann í dagbókinni, þar sem þær eru ritaðar fimm árum síðar, 1853.²³ Eiríkur segir að Gísli hafi verið á undan samtíðarmönnum sínum í skilningi á hinum fornu kvæðum. „Urðu þau miklu eðlilegri í höndum hans en annarra, og ber eflaust að þakka það skáldlegri innsýn hans í kvæðin.“ (EHF 1952:18, sbr. 15).

5. Elfríkur ábóti í Eynsham

Um árið 1000 voru Engilsaxar, eða Englendingar hinir fornu, gróin menningarþjóð eftir því sem þá gerðist. Þeir höfðu tekið kristni á 7. öld, og þar hafði undir handarjaðri kirkju og krúnu þróast fjölþætt ritmenning. Þannig hafði Elfráður ríki (Alfreð mikli, d. 899), sem fór með völd á Englandi um það leyti sem Ísland var numið, unnið markvisst að því að gera fornensku að ritmáli og

²³ Kaflinn úr dagbókinni er birtur neðanmáls með ritgerð Gísla í *Griplu* XVII:169.

þýddi sjálfur, að eigin sögn, nokkur rit yfir á móðurmál sitt. Á síðari hluta 10. aldar reis nýtt blómaskeið í fornenskri bókmenningu, og má segja að Elfríkur munkur, sem hér verður frá sagt, hafi verið þar helsti merkisberinn.²⁴

Ælfric, sem á íslensku gæti heitið Elfríkur eða Álfrikur, var fremsti og mikilvirkasti rithöfundur Englendinga um 1000. Lengi var lítið vitað með vissu um þennan mann, annað en nafnið. Í formála George Stephens að útgáfunni 1853, segir hann að höfundur 'kvæðanna' sé Elfríkur erkibiskup í Jórviík (York) 1023-1052. Reyndar voru þá fleiri þeirrar skoðunar að átt væri við Elfrík, sem var erkibiskup í Kantaraborg 995-1005. Á árunum 1855-1856 birti Þjóðverjinn Eduard Dietrich hins vegar greinar, þar sem færð voru margvísleg rök fyrir að átt sé við Elfrík ábóta í Eynsham-klaustri, rétt vestan við Oxford. Stendur sú niðurstaða óhöggðu enn í dag og hefur orðið grundvöllur síðari rannsókna.

Helstu heimildir um Elfrík eru formálar þeirra rita sem hann setti saman. Hann er talinn fæddur á árabílinu 950-955. Hann hlaut menntun í gamla Benediktsklaustrinu í Winchester, þar sem hann varð munkur, og hlaut síðan prestvígslu, sem menn fengu yfirleitt um þrítugt. Meðal lærifeðra hans og áhrifavalda voru Aðalvaldur (Aethelwold) biskup þar 963-984, og Dunstanus (Dunstan) erkibiskup í Kantaraborg 961-988. Þeir Aðalvaldur og Dunstanus voru áhrifamiklir kirkjuhöfðingar sem áttu mikinn þátt í að gera ensku kirkjuna og Benediktsklaustrið að sterku þjóðfélagsafli. Er í því sambandi oft talað um Benediktínsku vakninguna eða endurreisnina á 10. öld. Úr klaustum þeirra voru margir kristniðar sendir til Norðurlanda, e.t.v. öðrum þræði til að reyna að draga vígtennurnar úr víkingum sem herjuðu á England. Elfríkur samdi ævisögu Aðalvalds, sem var síðar álitinn helgur maður.²⁵

Árið 987 sendi Alfegus (Alphege, Ælfheah) biskup í Winchester²⁶ Elfrík í nýstofnað Benediktsklaustur í Cernel í Dorsetskíri (nú Cerne Abbas), til að

²⁴ Þó að margt af því sem hér er frá sagt, sé fróðleikur sem fletta má upp í fræðiritum, þykir rétt að gefa hér yfirlit um æviferil Elfríks, því að fátt hefur birst á íslensku um það efni. Einnig sjá menn þá efnið í ákveðnu samhengi, sem ekki fæst með öðrum hætti. Í tilvísunum kemur fram hvaða rit eru einkum notuð.

²⁵ Dunstanus var einnig tekinn í dýrlinga tölu. Hann var verndari gullsmíða og lásasmíða, og er einkennistákn hans töng. Til er íslensk *Dunstanus saga*, sámin um 1320-1332 á Þingeyrum eða Hólum, af Árna, syni Lárentíusar Kálfssonar Hólabiskups. (Fell (útg.). 1963). Um Árna Lárentíusson, sjá Fell (1963:lix-lxiv) og Foote (2003:ccxxix-ccxxxiii). Um Dunstanus sögu, sjá einnig Harty (1961:263-293) og Magnús Fjalldal (2005:90-94).

²⁶ Um Alfegus biskup í Winchester má m.a. lesa í 22. kaþítula *Gerplu*, þar sem segir frá því þegar víkingar, að lokinni veislu, grýttu eða börðu hann til bana með nautshornum og -hnútum, 19. apríl 1012. Hann var síðar tekinn í heilagra manna tölu.

veita munkunum þar fræðslu. Það sýnir að hann hefur notið mikils álits fyrir lærdóm sinn. Flestir telja að í Cernel klaustrinu hafi hann verið til 1005 og ritað þar flest sín merkustu verk (Hurt 1972:37 o.fl.), en aðrir telja að hann hafi aðeins verið fá ár í Cernel, farið svo aftur til Winchester og ritað síðari verk sín þar (Knowles 1950:62, Wrenn 1980:226). Um 1005 var Elfríkur skipaður ábóti í nýstofnuðu Benediktsklaustri í Eynsham skammt vestan við Oxford, og hélt þar ritstörfum áfram um einhver ár. Ekki er vitað hvenær hann dó, en gískað á árabilið 1010-1020. Í sumum heimildum hefur Elfríkur viðurnefnið 'grammaticus' (þ.e. málfræðingur eða hinn málspaki), sem bæði getur vísað til rithöfundarferils hans, en einnig þess að hann samdi kennslubók í latínu.

Ekki er rúm hér til að telja upp öll ritverk, sem eignuð eru Elfríki. Hann er kunnastur fyrir þrjú predikanasöfn (hómilíur) sem hann tók saman. Fyrsta safnið, um 40 hómilíur, nær yfir helstu messudaga kirkjuársins og snýst mest um boðun réttar trúar.²⁷ Annað safnið, um 45 hómilíur, fyllir í skörðin ýmsa aðra messudaga og hefur frekar biblíusögulegar áherslur.²⁸ Þriðja safnið, um 36 hómilíur, er helgað messudögum dýrlinga, sem munkar hafa einkum í heiðri.²⁹ Utan þessara safna eru varðveittar í ýmsum handritum rúmlega 30 stakar hómilíur, sem eignaðar eru Elfríki, og munu þær flestar vera yngri.³⁰ Talið er að Elfríkur hafi lokið fyrsta safninu um 990, öðru safninu 992-994 og því þriðja (dýrlingasögunum) 996-998. Eftir það vann hann að endurskoðun textanna og bætti við hómilíum eftir þörfum. Þess má geta að fyrsta hómilíusafnið er varðveitt í handriti, sem er ritað um 990 undir umsjá Elfríks, og er nánast öruggt að hann hafi með eigin hendi fært þar inn úrfellingar, leiðréttingar og viðbætur. Einstætt er að sjá slík dæmi um vinnubrögð eins af þekktustu rithöfundum miðalda.³¹

Önnur ritverk Elfríks eru t.d. Kennslubók í latínu (*Málfræði*) og Latneskt-fornenskt orðasafn, sem náðu mikilli útbreiðslu á Englandi.³² Einnig Samtalsbók á latínu (*Collegium*) með fornenskum glósum, sem óvíst er reyndar að séu

²⁷ Clemoes (útg.) (1997). Ensk þýðing fylgir frumútgáfu Thorpes (1844-1846).

²⁸ Godden (útg.) (1979) og (2000).

²⁹ Skeat (útg.) (1966).

³⁰ Pope (útg.) (1967) og (1968).

³¹ Handritið 'A', London, British Library, Royal 7 C. xii, blöð 4-218, hefur verið gefið út ljósprentað (Eliasson og Clemoes 1965).

³² Björn M. Ólsen (1884:v og víðar) taldi að áhrifa frá kennslubók Elfríks gætti í broti úr íslensku 14. aldar handriti með latneskri beygingafræði.

eftir Elfrík. *De temporibus anni*, þ.e. fornensk tímatalsfraði eða rímfraði, m.a. byggð á ritum Bedu prests.³³ Nokkrar bækur biblíunnar í endursögn á fornensku (þ.e. Mósebækurnar fimm, Jósúabók og Dómarabókin, að hluta verk annarra). Bréf á latínu, til munkanna í Eynsham klaustri, ritað 1005, og áður nefnd *Ævisaga Aðalvalds hins helga*, biskups í Winchester, rituð á latínu 1005-6. Um önnur ritverk Elfríks skal vísað til rita um hann (t.d. Clemoes 1959).

Talið er að Elfríkur hafi síðustu ár sín lagt ritstörfin að mestu á hilluna og helgað sig lestri og trúrækni. Hann hafði lokið því ætlunarverki sínu að leggja grundvöll að trúarlegri uppfræðslu landa sinna á móðurmálinu. Margt bendir til að Elfríkur hafi tekið lítinn þátt í opinberu lífi, heldur lítið á það sem verkefni sitt að kenna innan klausturmúranna, og leggja til efni handa þeim sem störfuðu utan þeirra. Líklega hefur hann ekki haft mikla leiðtogahæfileika, og það er sjálfsagt ekki tilviljun að hans er varla nokkurs staðar getið í samtímaritum. En af ritum hans birtist alvöruhefinn og skyldurækinn maður, með víðtæka menntun, sterka siðgæðiskennd og umhyggju fyrir ættjörðinni og andlegum og veraldlegum yfirvöldum (Knowles 1950:63-64). Hann naut vináttu og stuðnings áhrifamikilla og auðugra aðalsmanna; má þar einkum nefna Aðalvarð (Aethelweard) öldurmann í vesturhluta Wessex, og son hans, Aðalmær (Aethelmaer), sem báðir voru vel menntaðir og stuðningsmenn kirkju og klaustra. Aðalvarður var reyndar nokkur fræðimaður sjálfur og samdi annál á latínu sem við hann er kenndur. Í formálum hómilíusafnanna kemur fram að Elfríkur hafi tekið þau saman að beiðni þeirra feðga, sem hefur verið það kappsmál að hið heilaga orð væri borið fram í kirkjum landsins á móðurmálinu, fornensku.

Sem guðfræðingur var Elfríkur ekki í fremstu röð, hann lætur sér yfirleitt nægja að þýða og endursegja verk annarra, en í framsetningu og stíl liggur snilli hans. Hann hafði mikil áhrif á þróun ensks ritmáls og gerði fornensku að fjölbæfum miðli til að fjalla um hin lærðustu viðfangsefni. Innleiddi hann í því skyni mörg auðskilin nýyrði, sett saman úr innlendum orðstofnum, á svipaðan hátt og hefð er fyrir í íslensku (Wrenn 1980:230).³⁴ Áhrif hans voru þó ekki eingöngu bundin við England. Í ljósi þess að enskir kristniðóðar létu talsvert

³³ Henel (útg.) (1942). Í *Rímbeglu* er a.m.k. tvisvar vitnað til Bedu prests. Einnig nefnir Beckman (1914-1916:i-cxciv) hann oft í umfjöllun sinni um forn rímtöl. Við lauslega athugun var ekki að sjá að þar væri minnst á Elfrík, en hugsanlegt er þó að áhrif frá riti hans megi finna í *Rímbeglu*.

³⁴ T.d. ealdorbiscop = erkibiskup – öldurbiskup, og leochtberend = Lucifer – ljósberi. (Hall 1975).

að sér kveða á Íslandi og víðar á Norðurlöndum um og eftir 1000, og einhverjir íslenskir kirkjuhöfðingjar sóttu menntun til Englands, má gera ráð fyrir að hin enska ritmenning hafi orðið þeim fyrirmynd í mörgu. Þar gátu þeir séð að nota mátti móðurmálið í stað latínu sem tjáningartæki í kirkjulegum og veraldlegum efnum, og einnig voru þar fyrirmyndir að tökuorðum og nýyrðum.³⁵ Eftir að Normannar lögðu undir sig England árið 1066, fjarði smám saman út sú málvarslega arfleifð sem Elfríkur skildi eftir sig. En e.t.v. má færa rök fyrir því að vissir þættir hennar séu enn við lýði hér á Íslandi, þó að á öðru tungumáli sé.

Einkenni á mörgum ritverkum Elfríks er stuðlað lausamál, sem enskir fræðimenn kalla 'rhythmical prose'. Elfríkur samdi mikið af kirkjulegu lesmáli í þessum stuðlaða stíl. Hans gætir að vísu lítið í fyrsta hómilíusafninu, en í öðru safninu er hann á nokkrum hómilíum, og í því þriðja, dýrlingasögnum, er hann orðinn ríkjandi, og einnig á flestu því sem Elfríkur samdi eftir það. Þessi 'helgiritastíll' gerði textann virðulegri og áheyrilegri, auk þess sem hann höfðaði betur til almennings, sem fann þar ákveðna þætti úr þjóðlegum kvæðum. Elfríkur fer þó stundum frjállega með þennan stíl og lætur hann víkja fyrir einfaldleika í framsetningu. Stuðlasetning í lausu máli getur verið af ýmsum toga, og má víða finna dæmi um hana í fornum íslenskum ritum, enda var stuðlasetning á þeim tíma runnin Íslendingum í merg og bein. Stuðlasetningar gætir t.d. í fornlegustu hlutum þjóðveldislaganna, Grágásar.³⁶ Síðar kom fram stuðlun fyrir áhrif frá mælskulist latínu ('retórísk' stuðlun eða skrudstuðlun). Taka má dæmi úr formála Thomas sögu erkibiskups eftir Arngrím Brandsson ábóta á Þingeyrum, frá fyrri hluta 14. aldar.

Ljóst er vorðið af lettrum þeim, er lærðir menn leifðu eftir sig í kristninni, að fleiri en einn eður tveir af þeirra fjöld hafa skrifað á ýmissum tímum líf og lofsamligar mannraunir hins ágæta guðs píslarvotts Thome Cantuariensis in Anglia. [...] því að hver hans lífsbók, sem lesin varð, ljóðar en leynir eigi, hver hæðarskuggsjó og höfðingjaspegill hann hefir verið formönnum kristninnar með hreinleik og harðlífi, með ölmusugæði og óbeygðri staðfesti, allt til krúnu blóðsins.³⁷

³⁵ Sem dæmi um tökuorð úr fornensku má nefna *guðspjall* (*godspel*) og *stafróf* (*stæfræw*).

³⁶ Sbr. t.d. Tryggðamál (*Grágás* 1992:457-8). Þar segir m.a.: „Þið skuluð vera menn sáttir og samværir, að öldri og að áti, á þingi og á þjóðstefnu, að kirkna sókn og í konungshúsi, og hvervetna þess er manna fundir verða, . . .“

³⁷ Unger (útg.) (1869:295). Um höfund sögunnar, sjá Stefán Karlsson (2000:135-152).

Eins og fyrr er sagt taldi George Stephens hómilíurnar vera kvæði, en nú er litið á þær sem stuðlað lausamál, enda er andinn í stílnum lausamál, þó að formið virðist bundið. Af forspjalli Gísla Brynjúlfssonar má sjá að hann hefur gert sér grein fyrir þessum mismun, sem hann telur stafa af því að á tímum Elfríks hafi tilfinningin fyrir skáldskaparforminu verið farin að dofna hjá Englendingum hinum fornu. En af því að hún var enn lifandi meðal Íslendinga taldi hann rétt að þýða hómilíurnar yfir á bundið mál, fornyrðislag.³⁸

Ein þekktasta hómilía Elfríks, *De falsis diis* (Um hjáguði), er að miklum hluta í íslenskri þýðingu í Hauksbók, undir fyrirsögninni: ‘Um það hvaðan ótrú hófst’.³⁹ Meðal heimilda Elfríks var ritið *De correctione rusticorum* eftir Martinus biskup í Braga í Galísíu (d. 579). Elfríkur breytir þó ýmsu, t.d. bætir hann því við að rómversku guðirnir Mars, Merkúrís, Júpíter og Vena, heiti á danskri tungu Týr, Óðinn, Þór og Frigg, enda var predikuninni beint gegn heiðindómi danska innrásarliðsins á Englandi. Af orðalagi Hauksbókar má sjá að þýðandinn hefur haft fyrir sér fornenska textann og fylgir honum nokkuð náíð, en sleppir síðasta fjórðungnum (Taylor 1969:101-109). Talið er að Elfríkur hafi samið þessa hómilíu á árabílinu 992-995.

Í Hauksbók er kafli sem hefst á orðunum: „Hinn helgi biskup er heitir Ágústínus, ...“ Norski fræðimaðurinn Ingjald Reichborn-Kjennerud sýndi fram á það árið 1934, að nokkrar málsgreinar þar eru sóttar í hómilíuna ‘De Auguriis’ eftir Elfrík.⁴⁰ Líklegt er að ekki séu öll kurl komin til grafar hvað snertir áhrif Elfríks á íslenskar fornþekktir, og bíða þar áhugaverð verkfni fyrir unga íslenska fræðimenn.

Hómilíur Elfríks eru ritaðar um það leyti sem Íslendingar og Norðmenn tóku kristni, og því gæti hugmyndaheimurinn sem þar ríkir gefið vísbendingu um hvaða andi hefur svifið yfir vötnum hjá trúboðunum, sem sóttu Íslendinga heim um og upp úr 1000. Vekur þar t.d. athygli hve mikil áhersla er lögð á lækningamátt Krists sem andstæðu við illsku hinna heiðnu afla. E.t.v. hefur það verið notað til að laða menn til fylgis við hinn nýja sið.

Á árunum 978-1016 fór Aðalráður konungur, síðar nefndur til háðungar hinn ráðlausi, með völd á Englandi. Elfríkur stóð nærri mönnum sem höfðu mikil áhrif við hirð konungs; meðal þeirra var Aðalvaldur hinn helgi, biskup í

³⁸ Sjá *Griplu* XVII:170-171. Talsvert er varðveitt af fornenskum kveðskap, sem er ótvírætt bundið mál, náskyldt fornyrðislagi, sjá *The Anglo-Saxon Poetic Records* I-VI.

³⁹ Finnur Jónsson (útg.) (1892-1896:cxviii-cxx og 156-164). Pope (útg.) (1968:667-724).

⁴⁰ Reichborn-Kjennerud (1934:144-148). Finnur Jónsson (útg.) (1892-1896:167-168). Fornenski textinn, sjá Skeat (1966:368-374). Sjá einnig Jón Helgason (1960:xiii og xix), Kick (2006) og Lombardi (2006).

Winchester. Englendingar áttu þá í vök að verjast fyrir árásum víkinga, auk þess sem miklir flokkadrættir voru innanlands. Í hómilíum Elfríks má víða greina tilvísun til samtímaatburða og viðleitni til að slá á sundurlyndi og treysta konungsvaldið og innviði ríkisins; jafnvel hvatningu til að berjast gegn erlendum innrásarherjum. Í formála fyrsta hómilíusafnsins verður honum einnig tíðrætt um að dómsdagur sé í nánd (þá var stutt í árið 1000). Fræðimenn hafa bent á að óttinn við dómsdag hafði töluverð áhrif á breytni manna á þessu tímabili, aðalsmenn og konungar kepptust margir hverjir við að reisa klaustur⁴¹ og settust jafnvel í helgan stein sjálfir (Landes 2000:144). Hugsanlegt er að trú kristinna Englendinga á dómsdag um 1000 geti að einhverju leyti skýrt 'ráðleysi' Aðalráðs konungs við landvarnir, gegn slagkrafti innrásarherja, sem hungraði í það sem framtíðin bar í skauti sér.

Fornenski textinn í hómilíunum sem hér um ræðir, gefur einnig tilefni til að íhuga frásögnina af því þegar Gunnlaugur ormstunga fór á fund Aðalráðs ráðlausa til að flytja honum kvæði (um 1002). Í sögunni segir: „Ein var þá tunga á Englandi sem í Noregi og í Danmörku. En þá skiptust tungur í Englandi er Vilhjálmur bastardur vann England; gekk þaðan af í Englandi valska er hann var þaðan ættaður.“⁴² Höfundur hefur talið nauðsynlegt að taka þetta fram til þess að lesandinn sannfærist um að konungur hafi skilið kvæðið. Hver sá sem lítur á fornensku textana sem fylgja þessari ritgerð hlýtur að draga í efa að norræna hafi verið auðskiljanleg Englendingum hinum fornu, án sérstakrar þjálfunar. Hins vegar hefur dönsk tunga á þessum tíma verið mál yfirstéttarinnar í Danalögum og því hefur hátt settum mönnum í stjórnkerfinu, ekki síst Aðalráði konungi, verið nauðsynlegt að skilja danska tungu eða hafa við hirð sína ráðgjafa sem höfðu fullt vald á þeirri tungu.⁴³

⁴¹ Sbr. þá feðga Aðalvarð og Aðalmær, helstu stuðningsmenn Elfríks.

⁴² Borgfirðinga sögur, *ÍF* III (1938:70). Í Fyrstu málfræðiritgerðinni segir: „Nú eftir þeirra [enskra manna] dæmum, alls vér erum einnar tungu, þó að gjörst [breyst] hafi mjög önnur tveggja eða nokkuð báðar“. Höfundurinn ritgerðarinnar virðist þarna eiga við að málin séu af sömu rót, þó að þau séu nú „mjög“ frábrugðin hvort öðru. (Hreinn Benediktsson (útg.). 1972: 208, sbr. bls. 196).

⁴³ Á síðustu árum hefur talsvert verið skrifað um þetta efni. Magnús Fjalldal (2005:3-21), Matthew Townend (2002:1-248), Þórhallur Eypórsson (2002:21-26) og Gunnar Harðarson (1999: 11-30). Þó að fróðlegt sé að fjalla um ýmsa þætti þessa máls, þá er augljóst að menn gátu gert sig skiljanlega þegar nauðsyn bar til, hvort sem það var af því að meðal yfirstéttarinnar á Englandi var fjöldi manna sem skildi bæði málin, eða af öðrum ástæðum.

6. Lokaorð

Með rómantísku stefnunni á 19. öld vaknaði víða mikill áhugi á heimildum frá fyrri tíð. Varð það til þess að fornorræn og fornensk fræði urðu mun meiri aflvaki í menningarlífi Norður-Evrópu en áður hafði verið. Á undanförnum árum hafa menn leitast við að varpa ljósi á þá fræðastarfsemi sem af þessu leiddi, og er þessi grein svolítið framlag á því sviði. En burtséð frá því eru fornensk saga og bókmenntir áhugaverð viðfangsefni, bæði vegna eigin verðleika og augljósra tengsla við íslenska menningu að fornu.⁴⁴

HEIMILDIR

HANDRIT

Landsbókasafn Íslands – Háskólabókasafn, Reykjavík:

Lbs 978 4to	Lbs 3811 4to	ÍB 433 4to
Lbs 979 4to	Lbs 794 8vo	ÍB 434 4to
Lbs 980 4to	Lbs 795 8vo	ÍB 435 4to
Lbs 981 4to	Lbs 796 8vo	ÍB 436 4to
Lbs 1272 4to	Lbs 797 8vo	ÍB 459 4to
Lbs 1278 4to	Lbs 970 8vo	ÍB 472 8vo
Lbs 1946 4to	Lbs 2947 8vo	
Lbs 3067 4to	ÍB 87 fol	

Det kongelige bibliotek, København:

NKS 2031 fol	NKS 3318 4to
NKS 2032 fol	NKS 3319 4to
NKS 2034 fol	NKS 3320 I 4to (Ljóðmæli G.B.)
NKS 3262 4to (Dagbók í Höfn 1848)	NKS 3321 4to
NKS 3263 4to (Bréfasafn G.B.)	NKS 3327 4to
NKS 3264 4to	NKS 759 8vo
NKS 3265 4to	
NKS 3317 4to	

Kungliga biblioteket, Stockholm:

Huseby 30-39
Huseby 61 og 64

⁴⁴ Þetta verk hefur verið lengi í undirbúningi. Hómilfurnar voru slegnar inn í tölvu sumarið 1984, bæði fornenski textinn og þýðing Gísla Brynjúlfssonar. Handrit Gísla voru skoðuð í Kaupmannahöfn í febrúar 1985, og ljósrít fengin. Um svipað leyti var forspjall Gísla þýtt á íslensku. Vegna annarra verkefna lá verkið niðri til vors 2006, að þessi inngangsritgerð var samin og verkið leitt til lykta. Ég þakka Hagþenki fyrir nokkurn fjárstyrk. Það reyndist meira verk að ljúka þessu en ég bjóst við, enda vill slitrótt vinna verða ærið ódrjúg.

Universitetsbiblioteket i Bergen:

Ms 1836.1a og 1b

Ms 1836.2

Österreichische Nationalbibliothek, Wien:

Codex Vind. 2713

RANNSÓKNIR OG ÚTGÁFUR

Alfræði II – Sjá Beckman.

Beckman, Natanael (útg.). 1914-1916. *Alfræði íslensk* II - Rímtöl. S.T.U.A.G.N.L. XLI. København.

Benedikt Gröndal. 1965. *Dægradvöl* (2. útgáfa). Mál og menning, Reykjavík.

Bjólfskviða (*Beowulf*). 1983. Halldóra B. Björnsson íslenskaði. Alfreð Flóki myndskreytti, Pétur Knútsson Ridgewell sá um útgáfuna. Fjölvaútgáfan, Reykjavík.

Björn M. Ólsen (útg.). 1884. *Den tredje og fjerde grammatiske afhandling i Snorres Edda*. S.T.U.A.G.N.L. XII. København.

Borgfirðinga sögur. 1938. *ÍF* III. Sigurður Nordal og Guðni Jónsson gáfu út. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.

Clemons, Peter. 1959. 'The Chronology of Ælfric's Works.' *The Anglo-Saxons. Studies ... presented to Bruce Dickins*:212-247. London.

Clemons, Peter (útg.). 1997. *Ælfric's Catholic Homilies; the First Series, Text*. Early English Text Society (EETS). Supplementary Series 17. London.

Collijn, Isak. 1944. *Svenska forskriftsällskapet 1843-1943. Historik*. Svenska forskriftsällskapet, Stockholm.

Dobbie, Elliott van Kirk (útg.). 1968. *The Anglo-Saxon Minor Poems*, 3. prentun. The Anglo-Saxon Poetic Records VI. Columbia University Press, New York

Eiríkur Hreinn Finnbogason. 1952. Inngangur. Sjá Gísli Brynjúlfsson. 1952:5-37.

Eliasson, Norman og Clemons, Peter. 1965. *Ælfric's First Series of Catholic Homilies ... Early English Manuscripts in Facsimile* XIII. Rosenkild og Bagger, Copenhagen.

Fell, Christine Elizabeth (útg.). 1963. *Dunstanus saga*. EA B 5. C. A. Reitzels Forlag, Copenhagen.

Finnur Jónsson (útg.). 1892-1896. *Hauksbók*. Det Kongelige nordiske oldskrift-selskab, København.

Foot, Peter. 2003. Biskupa sögur I. Fyrri hluti – Fræði. *ÍF* XV:ccxiii-cccxxi. Sigurgeir Steingrímsson, Ólafur Halldórsson og Peter Foot gáfu út. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.

Gísli Brynjúlfsson. 1854. Oldengelsk og Oldnordisk. *Antiquarisk Tidskrift 1852-1854*: 81-143. Det Kongelige nordiske oldskrift-selskab, København.

Gísli Brynjúlfsson. 1952. *Dagbók í Höfn*. Mál og menning, Reykjavík.

Gísli Brynjúlfsson. 2003. *Ljóð og laust mál*. Sveinn Yngvi Egilsson bjó til prentunar og ritar inngang. Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.

Godden, Malcolm R. (útg.). 1979. *Ælfric's Catholic Homilies; the Second Series, Text*. EETS. Supplementary Series 5. London.

Godden, Malcolm R. (útg.). 2000. *Ælfric's Catholic Homilies*. Introduction, Commentary and Glossary. EETS. Supplementary Series 18. London.

- Grágás. 1992. *Grágás*. Lagasafn íslenska þjóðveldisins. Gunnar Karlsson, Kristján Sveinsson og Mörrður Arnason sáu um útgáfuna. Mál og menning, Reykjavík.
- Gunnar Harðarson. 1999. Alls vér erum einnar tungu. *Íslenskt mál* 21:11-30. Reykjavík.
- Hall, John Richard Clark. 1962. *A Concise Anglo-Saxon Dictionary*. Cambridge.
- Halldór Laxness. 1952. *Gerpla*. Helgafell, Reykjavík.
- Halldóra B. Björnsson (þýð.), sjá *Bjólfskviða*.
- Harty, Leonore. 1961. The Icelandic Life of St. Dunstan. *Saga-Book* XV:263-293.
- Henel, Heinrich. 1942. (2. pr. 1970). *Aelfric's De Temporibus Anni*. EETS. London.
- Holm-Olsen, Ludvig. 1983. Pergamentblad på vandring, UB Bergen 1836.1. *Norvegica. Minneskrift til hundreårsdagen for opprettelsen av Universitetsbibliotekets norske afdeling, 1883 * 1. januar * 1983*:129-141. Oslo.
- Holm-Olsen, Ludvig. 1991. Et blad av et håndskrift av Gissur Einarssons oversettelse av Jesu Siraks bok (Ecclesiasticus), UB Bergen Ms 1836.2. *BA XXXIX*:166-171. *Opuscula* IX. C. A. Reitzels Forlag, København.
- Hreinn Benediktsson (útg.). 1972. *The First Grammatical Treatise*. University of Iceland, Publications in Linguistics I. Institute of Nordic Linguistics, Reykjavík.
- Hurt, James. 1972. *Aelfric*. Twaine Publishers, New York.
- Jensen, Povl Johs. (red.). 1979. *Københavns Universitet 1479-1979* IX. Det Filo-sofiske Fakultet, 2. del. København.
- Jón Helgason (útg.). 1960. *Hauksbók*. The Arna-Magnæan Manuscripts 371 4to, 544 4to and 675 4to. Manuscripta Islandica V. Munksgaard, Copenhagen.
- Jón Samsonarson. 1991. Marghala Grýla í gördum vesturnorrænna eyþjóða. *Lygisögur, sagðar Sverri Tómassyni fimmtugum, 5. apríl 1991*. Menningar- og minninga-sjóður Mette Magnussen, Reykjavík.
- Jón Þorkelsson. 1896. Gísli Brynjúlfsson. *Sunnanfari* V. ár, 10. tbl.:73-75. Reykjavík.
- Kick, Donata. 2006. Old Norse Translations of Ælfric's *De falsis diis* and *De auguriis* in Hauksbók. *The Fantastic in Old Norse/Icelandic Literature*. Sagas and the British Isles. 1-2:504-507. Preprint Papers of the 13th International Saga Conference. Durham and York, 6th-12th August, 2006. Ed. John McKinnell, David Ashurst, and Donata Kick. The Centre for Medieval and Renaissance Studies, Durham University, Durham.
- Kirby, Ian J. 1986. *Bible Translation in Old Norse*. Université de Lausanne, Publications de la Faculté des lettres XXVII, Genève.
- Knowles, David. 1950. *The Monastic Order in England*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Krapp, George Philip (útg.). 1969. *The Vercelli Book*. The Anglo-Saxon Poetic Records II. Columbia University Press, New York.
- Krapp, George Philip (útg.). 1970. *The Paris Psalter and the Meters of Boethius*. The Anglo-Saxon Poetic Records V. Columbia University Press, New York.
- Landes, Richard. 2000. The Fear of an Apocalyptic Year 1000: Augustinian Historiography, Medieval and Modern. *Speculum* 75:97-145.
- Larsson, Lars-Olof. 1993. *Det fantastiska Huseby*. En rundvandring i tid och rum. Huseby Bruk, Växjö.
- Lombardi, Maria Cristina. 2006. The Travel of a Text in Space and Time: the Old Norse Translation of Ælfric's Homily *De Falsis Diis*. *The Fantastic in Old Norse/Icelandic Literature*. Sagas and the British Isles. 1-2:593-602. Preprint Papers of the 13th International Saga Conference. Durham and York, 6th-12th August, 2006.

- Ed. John McKinnell, David Ashurst, and Donata Kick. The Centre for Medieval and Renaissance Studies, University of Durham, Durham.
- Magnús Fjalldal. 2005. *Anglo-Saxon England in Icelandic Medieval Texts*. Toronto.
- Magnús Magnússon. 1981. *Víkingar í stríði og friði*. Dagur Þorleifsson þýddi. Örn og Örlygur, Reykjavík.
- Müller, Ludvig Christian (útg.). 1835. *Collectanea Anglo-Saxonica*. Havnæ.
- Pope, John C. (útg.). 1967 og 1968. *Homilies of Ælfric*. A Supplementary Collection I-II. EETS 259 og 260. London.
- Reichborn-Kjennerud, Ingjald. 1934. Et kapitel av Hauksbók. *Maal og minne* 1934: 144-148.
- Rímbeğla*. Sjá Beckman (útg.)
- Seemann, Verner. 1927. Indtryk fra svenske herregaardes arkiver og biblioteker. *Bogvennen*. Aar bog for bogkunst og boghistorie. Forneuing for Boghaandværk, København.
- Skeat, Walter W. (útg.). 1881/1885/1966. *Ælfric's Lives of Saints* I-II. EETS. Original Series 76 (1881) and 82 (1885). Reprinted as one volume 1966; og 94 (1890) and 114 (1900). Reprinted as one volume 1966.
- Stefán Karlsson. 2000. Icelandic Lives of Thomas à Becket. Questions of Authorship. *Stafkrókar*: 135-152. Ritstj. Guðvarður M. Gunnlaugsson. Stofnun Árna Magnússonar, Reykjavík.
- Stephens, George. 1845. Forslag til Íslændernes uúdgivne folkesagns og sanges optegnelse og bevaring. *Antiquarisk tidsskrift 1843-1845*: 191-192. København. Sjá einnig fylgirit, 1846. *Boðsbréf til Íslendínga um fornrita-skýrslur og fornsögur*, 8 bls. København.
- Stephens, George (útg.). 1847-1858. S. Johannis evangelistens saga. *Ett fornsvenskt legendarium* I-II. Svenska fornskriftsällskapet, Stockholm.
- Stephens, George (útg.). 1853. *Tvende old-engelske digte med oversættelser*. *Indbydelsesskrift til Kjöbenhavn's Universitets fest, i anledning af Hans Majestæt Kongens fødselsdag, den 6. october 1853*. København.
- Stephens, George. 1860. *Two Leaves of King Waldere's Lay, a hitherto unknown Old-English Epic of the eighth Century*. J. R. Smith, London.
- Stephens, George. 1866-1884. *The Old-Northern Runic Monuments of Scandinavia and England*, 1-3. John Russel Smith, London.
- Stephens, George. 1884. *Handbook of the Old-Northern Runic Monuments of Scandinavia and England*. Williams & Norgate, Edinburgh.
- Sveinn Yngvi Egilsson (útg.). 2003. Inngangur / Skýringar og athugasemdir. Sjá Gísli Brynjúlfsson. 2003: 9-56 og 279-345.
- Sverrir Tómasson. 2003. „íarlar árhvatir / iörð um gátu.“ Þýðingar Benedikts Gröndals Sveinbjarnarsonar úr fornensku. *Skorrdæla, gefin út í minningu Sveins Skorra Höskuldssonar*: 179-186. Háskólaútgáfan, Reykjavík.
- Taylor, Arnold. 1969. Hauksbók and Ælfric's De Falsis Diis. *Leeds Studies in English* III: 101-109.
- Tegnér, Esaias. 1839. *Frithiof's Saga*. A Legend of the North. Translated ... by G(eorge) S(tephens). Black and Armstrong, London.
- Thorpe, Benjamin (útg.). 1844-1846. *The Homilies of the Anglo-Saxon Church* I-II. The Aelfric Society, London.
- Townend, Matthew. 2002. *Language and History in Viking Age England*. Linguistic

- Relations between Speakers of Old Norse and Old English. Studies in the Early Middle Ages 6. Brepols, Turnhout.
- Uecker, Heiko (útg.). 1980. *Der Wiener Psalter*. EA B 27. C. A. Reitzels Forlag, Copenhagen.
- Unger, Carl Richard (útg.). 1869. *Thomas saga erkibyskups*. Christiania.
- Wawn, Andrew. 1994a. Óðinn, Ossian and Iceland. *Sagnabíng helgað Jónasi Kristjánssyni sjötugum*:829-843. Ritsstj. Gísli Sigurðsson o. fl. Hið íslenska bókmenntafélag, Reykjavík.
- Wawn, Andrew. 1994b. The Cult of ‘Stalwart Frith-thjof’ in Victorian Britain. *Northern Antiquity*. The Post-Medieval Reception of Edda and Saga:211-254. Hisarlik Press, Enfield Lock.
- Wawn, Andrew. 2000. *The Vikings and the Victorians*. Inventing the Old North in Nineteenth-Century Britain. D. S. Brewer, Cambridge.
- Wawn, Andrew. 2006. Anglo-Saxon Poetry in Iceland: The Case of Brúnaborgar Bardaga Quida. *Leeds Studies in English*. New Series XXXVII:473-490. University of Leeds.
- White, Caroline Louisa. 1974. *Ælfric*. A New Study of his Life and Writings (2. útgáfa). Hamden. (1. útgáfa 1898).
- Wrenn, C. L. 1980. *A Study of Old English Literature*. George G. Harrap, London.
- Pórhallur Eypórsson. 2002. Hvaða mál talaði Egill Skalla-Grímsson á Englandi? *Málfríður* 18 (1):21-26. (Tímarit samtaka tungumálakennara á Íslandi, <http://malfridur.ismennt.is>).

SUMMARY

‘The translations of Gísli Brynjúlfsson.’

Keywords: Translations, Icelandic, Old English homilies, Ælfric of Eynsham, George Stephens, Gísli Brynjúlfsson.

In the year 1853 George Stephens (1813–1895) published two Old English homilies by Ælfric abbot of Eynsham: *Tvende old-engelske digte med oversættelser*, ved G(eorge) Stephens. *Indbydelsesskrift til Kjöbenhavns Universitets fest, i anledning af Hans Majestæt Kongens fødselsdag, den 6. oktober 1853*. The book also includes an Icelandic translation of the homilies by the poet Gísli Brynjúlfsson (1827–1888). Gísli’s translations have been published in *Gripla* in two parts. Volume XVII contains the homily: ‘De Abgaro Rege’, with an introduction which Gísli wrote about his task as a translator. This volume contains the homily: ‘Dominica III in Quadragesima’.

This treatise: „Þýðingar Gísla Brynjúlfssonar úr fornensku“ („Gísli Brynjúlfsson’s translations from Old English“) serves as an additional discussion on the subject. After a short introduction, there is a chapter on the editor, George Stephens. A chapter on the translator, Gísli Brynjúlfsson, follows and then another on his Old English studies and collaboration with George Stephens. The last chapter deals with the author of the homilies, Ælfric abbot of Eynsham, where some aspects of his life and authorship are discussed, as well as his influence on Old-Icelandic literature.

Sigurjón Páll Ísaksson
Stóragerði 4
IS-108 Reykjavík, Ísland
sigurjon@lh.is